

Dr. A.A. van Ruler

Verzameld Werk

Deel 6A
De theocratie

bezorgd door
Dr. D. van Keulen

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

De uitgave van het *Verzameld Werk* van dr. A.A. van Ruler is mede mogelijk door:

Confessionele Vereniging
Maatschappij van Welstand
Stichting Aanpakken
Stichting “Ad Pias Causas”
Stichting Dr. Hendrik Muller’s Vaderlandsch Fonds
Stichting Van Eijkfonds
Stichting Pro Religione et Libertate
Stichting Zonneweelde
Studiefonds Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland
Vereeniging tot Uitgave van Gereformeerde Geschriften

Deze band is in het bijzonder mogelijk gemaakt door:
Stichting Jagtspoelfonds

www.uitgeverijboekencentrum.nl
www.tukampen.nl
www.aavanruler.nl

Vormgeving omslag: Studio Anton Sinke (www.antonsinke.nl)
Vormgeving binnenwerk: Dirk van Keulen

ISBN 978 90 239 7086 6
NUR 700

© 2016 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INLEIDING

Het zesde deel van Van Rulers *Verzameld Werk* bestaat uit twee omvangrijke banden. Ze hebben een verschillende ondertitel, namelijk: ‘De theocratie’ (6A) en ‘Cultuur, samenleving, politiek, onderwijs’ (6B). Dat geeft aan dat de focus van beide banden verschillend is. Hebben in Band 6A, die u nu in uw handen houdt, alle teksten betrekking op de theocratie, in Band 6B is het perspectief breder. Dat neemt niet weg dat cultuur, samenleving, politiek en onderwijs ook in 6A volop aan de orde komen en dat de theocratie in 6B dikwijls impliciet of expliciet de achtergrond vormt van opstellen of lezingen. De banden 6A en 6B horen dus ondanks de verschillende ondertitels onlosmakelijk bijeen.

Het feit dat een hele band van het *Verzameld Werk* de ondertitel ‘De theocratie’ kan dragen, maakt duidelijk dat de theocratie een van de kernpunten van Van Rulers theologie is. Wellicht moet men het zelfs sterker zeggen: de theocratie is hetgeen, waar zijn theologie op uitloopt. Of, met woorden van H.W. de Knijff: de theocratie kan men ‘als de grondterm van zijn hele theologie [...] beschouwen’.¹ Illustratief daarvoor is ook wat Van Ruler opmerkt in een interview, in 1969 afgenomen door George Puchinger:

‘In onze tijd kan men om de idee van de theocratie alleen maar lachen, maar ik ben ervan overtuigd dat men in de ééneentwintigste eeuw zal merken dat dit de clou van de hele grap is’.²

Of Van Ruler gelijk zal krijgen, is de vraag. Het grootste deel van de eenentwintigste eeuw ligt immers nog voor ons. Feit is wel, dat door de debatten over de plaats van de islam in de westerse samenleving het vraagstuk van de theocratie opnieuw een grote actualiteitswaarde heeft gekregen. Dit laatste kon Van Ruler natuurlijk niet voorzien. Weliswaar vindt men in zijn oeuvre hier en daar wel opmerkingen over de islam.³ Deze dateren voor het grootste deel uit de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog en moeten worden verstaan tegen de politieke achtergrond van het koloniale vraagstuk: de onafhankelijkheidsstrijd van Indonesië.⁴ De geciteerde opmerking uit 1969 is theologisch van aard. Maar de theologie van de godsdiensten was voor hem nog nauwelijks een thema.

Van Rulers interesse in de theocratie reikt ver terug. Als men vraagt waar de wortels van zijn belangstelling liggen, is het interessant een citaat uit zijn *Handgeschreven bibliografie* aan te halen. Als nummer 4 noteert hij daarin een lezing uit zijn studentenjaren onder de titel ‘Animisme’⁵ en schrijft dat deze ‘duidelijk de ster-

1. H.W. de Knijff, ‘A.A. van Ruler anno 1995’, in: *WTh*, 19. Op dezelfde pagina schrijft De Knijff ook: ‘Met een variant op het adagium van de ethische theologie “de waarheid is ethisch” kan men bij Van Ruler zeggen: “de waarheid is theocratisch”’.
2. G. Puchinger, *Hervormd-gereformeerd, één of gescheiden?*, Delft 1969, 366.
3. Zie later in deze inleiding, pag. 39, voor een opmerking gemaakt tijdens een vergadering van de Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk en later in deze band pag. 151, 383, 952; en *VW6B*, 314, 666v., 910. Vgl. voor Van Rulers visie op de islam ook: J.P. de Vries, *Een theocratisch visioen. De verhouding van religie en politiek volgens A.A. van Ruler*, Zoetermeer 2011, 109-110.
4. Zie voor Van Rulers visie op het koloniale vraagstuk later in deze inleiding §2.1.
5. Het origineel van de lezing wordt bewaard in: Archief Van Ruler, inventarisnummer I,4.

ke invloed van G. van der Leeuw [vertoont]'.⁶ Hij vervolgt met een opmerking over Van der Leeuw en over de predikant G. Bolkestein:

'Hij [Van der Leeuw] heeft een enorme invloed op mij uitgeoefend: negatief door de niets ontziende critiek op alle kerkelijke toestanden en gebruiken (vooral in liturgisch opzicht) en positief door zijn phaenomenologisch verstaan van religieuze en alle andere verschijnselen (van eminent gewicht voor de theologische vorming!) en door zijn universeel culturele belangstelling (versterking en verruiming van mijn theocratische denken, dat ik reeds te pakken had door de verwijzing, welke ds. G. Bolkestein op catechisatie dikwijls gaf naar Hoedemaker en vooral naar zijn kerkelijk denken)'.⁷

Van Rulers belangstelling voor de theocratie reikt dus terug naar zijn jeugd. De Apeldoornse predikant Gerrit Bolkestein (1883-1929) – hij stond achtereenvolgens te Harich en Ruigahuizen (1907), Steenwijk (1911), Katwijk aan Zee (1915) en Apeldoorn (1922-1929) – heeft Van Ruler tijdens catechisaties bekendgemaakt met het werk van Hoedemaker. Hoedemakers invloed op Van Rulers theocratisch visioen is groot geweest. Jurn de Vries typeert hem wat dat betreft als 'de leermeester' van Van Ruler.⁸ Het verwondert daarom ook niet, dat Hoedemaker een van de meest voorkomende namen in deze band is (zie het register van namen). Van der Leeuw⁹ heeft tijdens de jaren van theologiestudie te Groningen (1927-1933)¹⁰ blijkens dit citaat Van Rulers denken over de theocratie versterkt en verruimd. Iets vergelijkbaars geldt hoogstwaarschijnlijk ook voor zijn latere promotor Th.L. Haitjema,¹¹ die zelf ook een theocratisch visioen koesterde.¹²

De jaren veertig zijn voor Van Ruler de jaren van intensieve studie over de theocratie. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een omvangrijk – 249 met de hand geschreven pagina's in twee cahiers – manuscript onder de titel 'Kerk en staat'. Dit onvoltooid gebleven document wordt bewaard in het Archief Van Ruler.¹³ Hij noteert op de eerste bladzijde de inhoudsopgave:

'Inleiding I: algemeene oriëntering [...], blz. 2-33.

6. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I],4.

7. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I],4.

8. J.P. de Vries, *Een theocratisch visioen*, 133-150. Naast Hoedemaker noemt De Vries als invloedrijke voorgangers: Abraham Kuyper ('aantrekking en afstoting'; pag. 150) en Karl Barth ('groeïende distantie'; pag. 162). Zie ook: A.A. van Ruler, 'Wat ik aan Hoedemaker te danken heb', in: *BZAK*, 227-233 (op te nemen in *VW7*).

9. Gerardus van der Leeuw (1890-1950), hervormd predikant te 's-Heerenberg (1916-1918); hoogleraar in de godsdienstgeschiedenis, de fenomenologie en het Egyptisch aan de Rijksuniversiteit te Groningen (1918-1950); minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (1945-1946). Zie over hem: *BLGNP, Deel 1*, 114-120.

10. Zie voor de studie jaren: Dirk van Keulen, 'Inleiding', in: *VWI*, 19-22.

11. Theodorus Lambertus Haitjema (1888-1972), hervormd predikant te De Meern (1914), Hoogmade en Rijpwetering (1916) en Apeldoorn (1918-1923); hoogleraar vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk aan de Rijksuniversiteit te Groningen (1923-1959); geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Kerk, dogmatiek en kerkrecht). Zie over hem: *BLGNP, Deel 6*, 107-110.

12. Zie bijvoorbeeld: Th.L. Haitjema, 'Theocratie – irreële droom of actuele geloofswerkelijkheid', in: *KTh* 16 (1965), 340-355; Th.L. Haitjema en G.C. van Niftrik, *Theocratie en eschatologie. Een briefwisseling*, Wageningen 1956; G.C. van Niftrik, 'Kroniek', in: *KTh* 23 (1972), 281-287; A.A. van Ruler, 'Professor Haitjema als Theocraat', in: *HWGK* 65/3262 (5 november 1953), 45v.

13. A.A. van Ruler, 'Kerk en staat', in: Archief Van Ruler, inventarisnummer I,136.

Inleiding II: Overzicht van het problemencomplex, blz. 34-63.

Deel I. Hoe ziet de kerk den staat, blz. 64-

Hoofdstuk I. Onder welk hoofd plaatst de kerk den staat? blz. 64-

§1. Onderscheid en samenhang van kerk en staat. blz. 64-’.

‘Kerk en staat’ is geschreven ten behoeve van de ‘Hilversumse theologenclub’, die van 1941-1947 maandelijks op zaterdagavond bijeenkwam in de pastorie aan de Elzenlaan 17 te Hilversum waar het gezin Van Ruler op dat moment woonde.¹⁴ De Hilversumse theologenclub bestond uit jonge theologen of theologiestudenten, die in de buurt woonden. Wie waren dat? Op de binnenzijde van de achterkant van de omslag van het eerste cahier van ‘Kerk en staat’ bevindt zich een lijstje van veertien namen met adresgegevens. Dit is zonder twijfel de deelnemerslijst van de Hilversumse theologenclub. Elf van de veertien namen zijn te verbinden met zowel de theologie als de stad Hilversum – sommigen groeiden in deze plaats op, anderen werkten er enige tijd als hulpprediker – en zo met zekerheid te identificeren: Paul Aalders,¹⁵ Jaap Brummelkamp,¹⁶ Anton Corbijn van Willenswaard,¹⁷ Wim Deenik,¹⁸ Wim Goedhart,¹⁹ Gijs Kuijpers,²⁰ Henk Meyboom,²¹ Gerard van Moorsel,²² Dirk Mor-

14. Zie over de ‘Hilversumse theologenkring’ ook de inleidingen in: *VWI*, 30v. en *VW4A*, 104-106.
15. Paul Ferdinand Theodoor Aalders (1920-2009), studeerde theologie te Utrecht, was hulpprediker te Hilversum (1943) en zou later als hulpprediker te Nieuwleusen (1945) en als hervormd predikant werkzaam zijn te Muiderberg (1947), Middelburg (1952), Amsterdam (1961) en ’s-Graveland en Ankeveen (1975-1985). Wanneer hij tijdens de oorlog wordt gearresteerd, rijdt Van Ruler op een fiets zonder banden van Hilversum naar Amersfoort in een poging hem vrij te pleiten. Dit haalt niets uit. Aalders zou uit gevangenschap ontsnappen door uit een rijdende trein te springen (vgl. *VWI*, 26v.). Later in deze inleiding zullen we Aalders ook tegenkomen als de man die de titel bedacht van Van Rulers boek *Religie en politiek*. Tevens raakt hij in de jaren na de Tweede Wereldoorlog betrokken bij de Protestantse Unie, de politieke partij waarvoor ook Van Ruler zich enige jaren inzet (vgl. noot 134).
16. Jacobus Everhardus Lambertus Brummelkamp (1921-2010), studeerde theologie te Utrecht en was hulpprediker te Hilversum (1943-1944); legerpredikant (1947; hij werd door Van Ruler bevestigd tot ‘predikant in algemene dienst voor de geestelijke verzorging van de Kon. Landmacht in Ned.-Indië’); hervormd predikant te Westervoort (1951), Kethel en Spaland (1957), en Middelburg (1963-1986).
17. Anton Corbijn van Willenswaard (1917-2007), studeerde theologie te Utrecht; hervormd hulpprediker te Raalte (1940), Hilversum (1942) en Noordwijkerhout (1943); hervormd predikant te Zevenhoven (1945), Strijen (1954), Hoogland (1966) en Groningen (1972-1982; geestelijk verzorger Diacossenhuis).
18. Johannes Willem Deenik (1918-2011), studeerde theologie te Kampen; gereformeerd hulpprediker te Nieuw-Vennep (1944-1945); gereformeerd predikant te Oostkapelle (1946), Poortugaal (1950-1952). In 1952 emigreerde hij naar Nieuw-Zeeland en diende daar onder de naam J.W. Deenick de Reformed Churches of New Zealand.
19. Willem Goedhart (1918-1999), hervormd predikant te Beusichem (1951; hij werd door Van Ruler in het ambt van predikant bevestigd); voorganger van de Evangelisatievereniging te Veenendaal (1955); hervormd predikant te Veenendaal (1958; buitengewone wijkgemeente Sola Fide), Emmen (1963), Voorburg (1969) en Amerongen (1974-1983).
20. Gijsbertus Kuijpers (1911-1999), studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam; gereformeerd predikant te Boksum (1948-1967) en te Gorinchem (1967-1978).
21. Henk Brouërius Meyboom (1923-2008), studeerde theologie te Utrecht; hervormd predikant te Obdam-Hensbroek (1949); directeur van het Nederlands Protestants Convent (1954); hervormd predikant te Voorburg (1965), Arnhem (1974) en Bergen op Zoom (1982-1987; geestelijk verzorger De Lievensberg en het Algemeen Burgergasthuis te Bergen op Zoom). Van Ruler bevestigde op 10 februari 1945 in de Hervormde Kapel te Hilversum zijn huwelijk met Rosemary Aalders.
22. Gerard van Moorsel (1917-1985), hervormd hulpprediker te Hilversum (1942); hervormd predikant te Engelen (1942), Sluiskil (1946), Ellecom (1949) en Groningen (1958-1972).

reau,²³ Kees Plooy²⁴ en Gé Verheul.²⁵ Drie namen van het lijstje zijn niet eenvoudig te identificeren: Henk van der Linden,²⁶ Fred van Woerden²⁷ en ene Enkelaar.²⁸ Van Rulers lijst van veertien namen is niet de volledige deelnemerslijst van de Hilversumse theologenclub. Paul Aalders schreef in 1981 een artikel over dit gezelschap. Naast verscheidene namen uit Van Rulers lijstje noemt hij²⁹ nog drie andere deelnemers: A.C. van Dam,³⁰ A.J. Flink³¹ en E. Kempenaar.³² Later kwamen, zoals Aalders formuleert, ‘ook anderen van tijd tot tijd hun licht opsteken’,³³ zoals de gereformeerde historicus en publicist George Puchinger,³⁴ ene M. Vos³⁵ en de blinde

23. Dirk Morreau (1920-?), studeerde theologie te Utrecht; hervormd hulpprediker te Roden (1943), Ommen (1944) en Nieuwleusen (1944-1945); hervormd predikant te Kats (1946-1961; in 1948 voor twee jaar als krijgsmachtpredikant uitgezonden naar Nederlands-Indië); in 1961 geëmigreerd naar Australië en predikant in de Presbyterian Church of Australia.
24. Cornelis Pieter Plooy (1916-2000), studeerde theologie te Kampen en koos in 1945 voor de Vrijmaking (Vgl. C.P. Plooy, *Het mysterie van de vreugde der verbondsgemeenschap*, s.l. [Hilversum] s.a. [1944]); predikant Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt te Uithuizen (1946), Driesum (1950) en Heemstede (1955-1968); predikant Nederlands Gereformeerde Kerk te Heemstede (1968) en Ede (1972-1982).
25. Gerrit Willem Cornelis Verheul (1915-2005), studeerde theologie te Utrecht en was in de oorlogsjaren betrokken bij het verzet tegen de bezetter; na de oorlog was hij werkzaam voor het Interkerkelijk Overleg inzake Radioaangelegenheden (IKOR; 1947-1962) en daarna vele jaren in dienst van de NCRV. Hij was de geestelijk vader van de serie Kerkepad, die vanaf 1976 jarenlang de geschiedenis van Nederlandse kerken en kloosters belichtte (vgl. Gé Verheul, *Kerkepad. Een elfkerkenpad*, Arnhem 1981; id., *Een zwerftocht langs tien jaar kerkepad*, Kampen 1986).
26. Men zou kunnen denken aan H. van der Linden (1918-2012), die theologie studeerde te Utrecht en daarna hervormd predikant was te Hoornaar (1945), Rhenen (1948), Scherpenzeel (1953), Amsterdam (1959), Groningen (1968; Diakonessenhuis) en 's-Gravenhage (1972-1983; psychiatrische inrichting ‘Bloemendaal’). Hij had echter de voornaam Herman. Men zou ook kunnen denken – Van Rulers lijstje bevat spellingsfouten – aan dr. Henk van der Linde (1915-2008), die eveneens theologie studeerde te Utrecht, als hervormd predikant stond te Beek-Ubbergen (1944), Utrecht (1948) en Middelburg (1953); in 1960 overstapte naar de rooms-katholieke kerk en van 1964-1981 hoogleraar oecumenica was aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Het is echter onwaarschijnlijk dat hij participant is geweest van de Hilversumse theologenclub. Er zijn geen aanwijzingen die hem kunnen verbinden met Hilversum. In de terugblik die hij schreef op zijn leven, komt in het hoofdstuk over de oorlogsjaren – in tegenstelling tot Miskotte – Van Ruler niet voor (vgl. Henk van der Linde, *Van protestant katholiek geworden en beide trouw gebleven. Een terugblik*, Budel 2004, 47). Het blijft daarom onduidelijk wie de Henk van der Linden uit Van Rulers lijstje is.
27. Het zou – gelet op geboortejaar en initialen – kunnen gaan om: Jacob Frederik van Woerden (1920-1982), die hulpprediker was te Wieringermeer (1 mei 1944) en later als predikant was verbonden aan de hervormde gemeenten te Groesbeek (1945), Almelo (1950), 's-Gravenhage (1955), Delft (1968) en Santpoort (1977-1982). Het is echter niet gelukt aanwijzingen te vinden, die hem verbinden met (de hervormde gemeente van) Hilversum.
28. De gegevens zijn te summier om vast te kunnen stellen wie met de naam ‘Enkelaar’ is bedoeld.
29. P.F.Th. Aalders, ‘De Hilversumse theologenclub’, in: *Areopagus* 14/2 [1981], 18.
30. Abraham Cornelis van Dam (1916-2002), studeerde theologie te Utrecht; hervormd predikant te Sint-Oedenrode (1942), Pijnacker (1945), Zwijndrecht (1949), Heiloo (1970), Maasdam en Cillaarshoek (1974) en Strijen (1977-1979).
31. Adrianus Jan Flink (1909-1977), studeerde theologie te Utrecht; hervormd predikant te Voorhout (1942), Capelle a/d IJssel (1945) en 's-Gravenhage (1950-1974).
32. Ezau Kempenaar (1916-1996), studeerde theologie te Utrecht; hervormd hulpprediker te Vlaardingen (1942); hervormd predikant te Goënga (1944), Nieuw-Stadskanaal (1947), Nieuwleusen (1953), Woubrugge (1963), Werkendam (1968) en Vriezenveen (1976-1981).
33. P.F.Th. Aalders, ‘De Hilversumse theologenclub’, 18.
34. George Puchinger (1921-1995), studeerde letteren en wijsbegeerte te Utrecht; historicus in dienst van de Koninklijke/Shell (1958-1986); directeur van het aan de Vrije Universiteit gevestigde Historisch

theoloog en dichter Jan Wit, die later grote bekendheid zou krijgen door zijn werk aan de nieuwe berijming van de Psalmen (1967) en door zijn liederen in het *Liedboek voor de Kerken* (1973).³⁶ Ook de lutherse theoloog J.P. Boendermaker (geb. 1925) heeft eenmaal (waarschijnlijk in 1946) een bijeenkomst bijgewoond.³⁷ De Hilversumse theologenclub zal in de loop der jaren een wisselende samenstelling hebben gehad. De vier die werkzaam zijn geweest als hulpprediker te Hilversum (Aalders, Brummelkamp, Corbijn van Willenswaard en Van Moorsel) hebben waarschijnlijk alleen gedurende de tijd dat zij in Hilversum woonden geparticipeerd. Hetzelfde geldt voor Flink en Kempenaar, die beiden in 1942 zullen zijn verhuisd naar de gemeente waar zij aan het werk gingen.

Voor deze gevarieerde kring van jonge theologen – het is bijzonder dat onder de deelnemers vier gereformeerden waren (Deenik, Kuijpers, Plooy en Puchinger); contacten tussen hervormden en gereformeerden waren in die tijd niet vanzelfsprekend – heeft Van Ruler dus het omvangrijke manuscript ‘Kerk en staat’ geschreven. Ik leid dat af uit een papiertje dat in het eerste cahier is ingelegd. Van Ruler noteert:

‘i[n] d[e] behandeling o[p] d[e] theologenclub 6 April 1943 gebleven op blz 115.
In Mei en Juni 1943 de diss. behandeld.
12 Nov. 1943 gekomen tot blz 1537.
18 Febr. 1944 [gekomen tot blz] 149’.³⁸

Wanneer hij in februari 1943 tot pagina 115 is gekomen en tussen juli en november 1943 ruim twintig pagina’s verder komt, zal hij met eenzelfde tempo ongeveer twee jaar nodig hebben gehad om tot pagina 115 te komen. Dat impliceert, dat de theologenclub zich al in de loop van 1941 – men begon in 1941 met een bespreking van Haitjema’s *Het erfgoed der Hervorming*³⁹ – moet hebben beziggehouden met ‘Kerk en staat’.⁴⁰ Van Rulers intensieve studie van de theocratie – de verhouding tussen

Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme 1800-heden (1971-1986). Zie voor zijn herinneringen aan de Hilversumse theologenclub: G. Puchinger, ‘Herinnering aan Van Ruler’, in: *GW* 27/15 (15 oktober 1971), 82.

35. Het is niet duidelijk wie met ‘M. Vos’ is bedoeld.
36. Jan Wit (1914-1980), studeerde theologie te Utrecht (1940) en Parijs (1947); Waals predikant te Nijmegen (1948-1967); docent hymnologie Rijksuniversiteit Groningen (1971-1979). Wit was volgens Aalders geboeid door Van Rulers ‘rationaliteit en originele zeggingskracht’ (P.F.Th. Aalders, ‘De Hilversumse theologenclub’, 21).
37. Vgl. Dirk van Keulen, ‘Inleiding’, in: *VW4A*, 105v.
38. Vgl. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [L]136: ‘Kerk en staat. In twee cahiers. Voor de theologenclub opgesteld. Als ik mij goed herinner ook behandeld op een kring van gemeenteleden. Ik had als predikant regelmatig vele kringen van gemeenteleden. Meestal over een bijbelboek. Soms ook over de Ned[erlandse] Gel[oofs] Bel[ijdenis]. En een enkele maal een speciale kring als over kerk en staat. Achteraf zijn deze studies voorstudies gebleken voor Religie en politiek’.
39. P.F.Th. Aalders, ‘De Hilversumse theologenclub’, 18.
40. Eerder in de Inleiding van *VW4A*, 104-106, veronderstelde ik dat het omvangrijke document ‘Leer van de uitverkiezing’ (voor het eerst uitgegeven in: *VW4A*, 492-742) ook is geschreven voor de Hilversumse theologenclub. Dat moet ik hier corrigeren. Omdat Van Ruler zich met de theologenclub langdurig heeft bezonnen op het vraagstuk van kerk en staat, is het onwaarschijnlijk dat hij in dit gezelschap ook de leer van de uitverkiezing aan de orde heeft gesteld. Het document ‘Leer van de uitverkiezing’ zal daarom – ook al lijkt het niveau van de tekst te hoog gegrepen – zijn geschreven voor een cursus dogmatiek, die Van Ruler tijdens zijn jaren als predikant te Hilversum gaf voor enkele mensen die zich voorbereidden op het examen godsdienstonderwijs en voor een groep geïnteresseerde gemeenteleden.

kerk en staat is daar een onderdeel van – dateert dan dus ten minste vanaf die tijd.

Het document ‘Kerk en staat’ heeft geen plaats gekregen in het *Verzameld Werk*. Inhoudelijk vertoont het te veel overlap met wat Van Ruler aan de orde stelt in zijn ‘Theocratische grondlijnen’.

1. THEOCRATISCHE GRONDLIJNEN

De vrucht van Van Rulers intensieve studie over de theocratie is het zojuist genoemde ‘Theocratische grondlijnen’. Dat is een verzameling van veertien lezingen over uiteenlopende thema’s met betrekking tot de theocratie. In zijn *Handgeschreven bibliografie* noteert Van Ruler:

‘De 14 lezingen werden gehouden voor kringen in Hilversum en Amsterdam in 1944 en 1945. De hele reeks werd gehouden op een cursus, georganiseerd door de heer Doodeheefver in het Holland-Huys in Hilversum’.⁴¹

Met ‘de heer Doodeheefver’ doelt Van Ruler op de ondernemer en kunstverzamelaar Hendrik Petrus Doodeheefver (1889-1971), die sinds 1920 directeur was van de hangspelpapierfabriek Rath en Doodeheefver.⁴² Navraag bij de kinderen van Van Ruler leert dat dezen zich Piet Doodeheefver en zijn vrouw Marie⁴³ goed kunnen herinneren: ‘Steenrijk. Heel aardig. Onze ouders hadden een goede band met hen; ze waren jarenlang zeer bevriend, eigenlijk tot aan de dood’.⁴⁴ Van Ruler bevestigde op 25 maart 1944 – de dag waarop zijn zoon Kees van Ruler werd geboren! – in de Diependaalsche kerk te Hilversum het huwelijk van Doodeheefvers dochter G.Chr. Roodvoets-Doodeheefver (die jong weduwe was geworden) met Joh.H. Mooy.⁴⁵ Janneke van Ruler schetst in enkele zinnen de achtergrond van de opmerking over de door Doodeheefver georganiseerde cursus:

‘Toen pa begin 1940 dominee werd in Hilversum had hij al vrij snel een aantal bewonderaars, waarvan Piet Doodeheefver (en zijn vrouw) wellicht één van de eerste en belangrijkste was. Piet Doodeheefver steunde pa in zijn theologisch denken. Op het buitengoed van Piet en Marie, De Kruisheide – niet ver van waar wij in Hilversum woonden – organiseerden zij een bijbelkring o.l.v. pa. Dit was zo’n succes dat Piet Doodeheefver een zaaltje huurde in Hilversum (Holland Huys wellicht?), waar pa voor een veel grotere groep belangstellenden zijn voordrachten kon houden. Daar kwamen met regelmaat niet alleen de mensen van de “Kruisheide-kring” maar ook heel veel andere gemeenteleden: rijke ondernemers, intellectuelen, beau monde van Hilversum, maar ook mensen uit lagere kringen; iedereen die belangstelling had (en hervormd was) was welkom. Hier zijn o.a. de lezingen gehouden die later in *Religie en Politiek* en *Visie en Vaart* zijn uitgebouwd.

41. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [L],187.

42. Zie over hem: Joop Visser, ‘Piet Doodeheefver 1889-1971’, in: Joop Visser, Matthijs Dicke en Annelies van der Zouwen (red.), *Nederlandse Ondernemers 1850-1950, Amsterdam*, s.l. [Zutphen] 2013, 84-89.

43. Maria Carolina Schwartz (1892-1988).

44. E-mail Janneke van Ruler aan Kees van Ruler en Dirk van Keulen, d.d. 24 november 2015.

45. E-mail Kees van Ruler aan Dirk van Keulen, d.d. 21 november 2015.

Later werden deze zaal-bijeenkomsten door de bezetter verboden en bleef alleen de “Kruisheide-kring” over.⁴⁶ Daar waren ook altijd zo’n dertig tot veertig belangstellenden, vooral in de “hongerwinter”. Deze mogelijkheid om bij elkaar te komen schiep een grote band; er waren in die barre tijd velen die “hierop leefden”.⁴⁷

‘Theocratische grondlijnen’ is spoedig na het houden van de veertien lezingen gepubliceerd. Het vormt het omvangrijke tweede deel van Van Rulers boek *Religie en Politiek*.⁴⁸ Dit boek is omstreeks december 1945 verschenen bij uitgeverij G.F. Callenbach te Nijkerk in een oplage van ongeveer 3200 exemplaren.⁴⁹

Het eerste deel van *Religie en Politiek*, getiteld ‘De kerk, de wereld en het Woord’, is een bundeling van tien lezingen, die – deels al eerder gepubliceerd in de tijdschriften *Onder Eigen Vaandel* en *Vox Theologica* – samen de ondergrond vormen voor ‘Theocratische grondlijnen’:

1. ‘Wij staan als christenen in groot verband (de kerk)’.
2. ‘Wij staan als christenen in een wereld in Gods hand’.
3. ‘Kerk en wereld’.
4. ‘Koninkrijk Gods en kerk’.
5. ‘Kerk en verbond’.
6. ‘De kerk als gemeenschap en instelling’.
7. ‘De tweede sleutel is niet gelijk aan de eerste’.
8. ‘Woord en werkelijkheid’.
9. ‘De waarde van het Oude Testament [I]’.
10. ‘De waarde van het Oude Testament [II]’.

Deze tien lezingen hebben op grond van thematische overwegingen in andere banden van het *Verzameld Werk* een plaats gekregen.⁵⁰

Het voert te ver in deze inleiding uitgebreid stil te staan bij de inhoud van ‘Theocratische grondlijnen’, waarin Van Ruler zijn theocratisch visioen uiteenzet. Het geheel is te omvattend. Deze inleiding is bovendien niet bedoeld voor een inhoudelijke analyse van de tekst.⁵¹ Voor zo’n inhoudelijke analyse kan worden verwezen naar secundaire literatuur over Van Rulers theocratisch gedachtegoed – in het bijzonder naar de dissertatie van Jurn de Vries.⁵² Wel is het mogelijk op deze plaats een ongepubliceerd document uit het Archief Van Ruler naar voren te halen. Het draagt de titel ‘Overzicht van de theocratische grondlijnen van Ds. A.A. van Ruler’. Het document bestaat uit één pagina, die aan twee zijden is bedrukt. Wie dit document heeft gemaakt en met welk doel is niet duidelijk. Gelet op de inhoud zou het door Van

46. Op De Kruisheide sprak Van Ruler op oudejaarsavond 1944 ook zijn meditatie ‘De dwaasheid gekroond’ uit. Deze is uitgeven in VW3, 463-471.

47. E-mail Janneke van Ruler aan Kees van Ruler en Dirk van Keulen, d.d. 24 november 2015.

48. A.A. van Ruler, ‘Theocratische grondlijnen’, in: id., *R&P*, 151-415.

49. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]187.

50. Deze tien opstellen zijn of zullen achtereenvolgens te vinden zijn in: 1. VW5A; 2. VW3, 133-145; 3. VW5C; 4. VW5C; 5. VW5B; 6. VW5A; 7. VW5C; 8. VW1, 180-194; 9. VW2, 385-393; 10. VW2, 396-413.

51. Bij aanvang van het project Uitgave Verzameld Werk van Van Ruler is afgesproken, dat ik mij in de annotatie en de inleiding van teksten niet begeef op het gebied van de interpretatie of de inhoudelijke evaluatie van teksten.

52. Zie voor de bibliografische gegevens noot 3.

Ruler zelf kunnen zijn samengesteld, wellicht met het oog op de door Doodeheefver georganiseerde cursus. Een andere mogelijkheid is, dat dit document is gemaakt door de eerdergenoemde Paul Aalders, die tijdens de oorlogsjaren deelnam aan de Hilversumse theologenclub. Hij is namelijk nauw betrokken geweest bij de uitgave van *Religie en Politiek*. In zijn *Handgeschreven bibliografie* noteert Van Ruler dat Aalders de titel van dit boek bedacht.⁵³ Bovendien verzorgde hij het ‘Personenregister’ en de ‘Verklarende woordenlijst’, die achterin het boek zijn opgenomen.

Het onbekende document uit het Archief Van Ruler biedt in tien stellingen een indruk van de inhoud van Van Rulers ‘Theocratische grondlijnen’:

‘Overzicht van de theocratische grondlijnen van Ds. A.A. van Ruler

- I. De werkelijkheid is heilswerkelijkheid. De burgerlijkheid als incognito van het kind Gods. De centrale plaats van het recht in het heil des Heeren. Reiniging van het hart en heiliging van het leven. Plaatsbepaling van het ethos en van het bewustzijn.
- II. Het offer der existentie. De raadselachtigheid van den staat. De vervlochtenheid van de kerk en den staat. De kerk is trouw aan de aarde. De staat deelt in de geheimenissen van het kruis. Grondbegrippen van de bijbelsche leer van den staat. De begrippen “volk” en “nationale kerk”.
- III. De verhouding van de individueele en de gemeenschappelijke existentie. De theocratische spilfiguur: dat de kerk zich met het Woord Gods richt tot de overheid, die van Godswege over het volk is gesteld, om het als dienaarssse Gods te regeeren, opdat zij het zou regeeren in het licht van Gods Woord. Prophetie en geschiedenis.
- IV. Het probleem van de veelheid der kerken als onoverkomelijk struikelblok in de theocratiseering van de verhouding van de kerk en den staat. Met name de positie van Rome, politiek en sacramenteel, in een gereformeerde theocratie.
- V. Het principe der neutraliteit: beteekenissen, achtergronden, onmogelijkheden, gevolgen, oplossingen en de kairos van het neutraliteitsbeginsel, met name in het staatkundige.
- VI. Vergelijking van de begrippenparen: “staat en godsdienst” en “staat en kerk”. De onafleidbaarheid en onoplosbaarheid van het vraagstuk van de tweeheid van kerk en staat.
De middelen, waardoor de kerk het Woord Gods richt tot de overheid: van prediking tot politieke partij.
- VII. Bij welk licht wandelt de overheid? Algemeene en bijzondere openbaring. Openbaring, werkelijkheid en rede.
Hoe is de overheid ontvankelijk voor het Woord Gods? Overheid en overheidspersoon. Overheid en bijbeluitlegging. Staat en Heilige Geest.
De erkenning jure publico van de kerk in haar bijzonderheid. Democratie en kerkvervolgning.
Wet en evangelie. Eerste en tweede tafel van de wet. Oude en Nieuwe Testament. Zedelijke, burgerlijke en ceremoniële partijen in de wet.

53. *Handgeschreven bibliografie*, s.v. [I,]187.

- VIII. De zelfstandigheid, waarmee de overheid wandelt in het licht, dat van de kerk uitstraalt. Verschil tusschen de roomsche en gereformeerde theocratie. Onderscheid van kerk en schrift. Het private oordeel over de schrift. De gezaghebbende en de openbare uitlegging van de schrift. De evidentie der waarheid. De souvereiniteit van de overheid wortelt rechtstreeks in de souvereiniteit van God in Christus.
De gereformeerde theocratie herstelt den oorspronkelijken zin van de democratie.
De confessioneele binding van den staat door grondwetsherziening en toelating van de openbare ambten enz. voor hen, die niet van de religie zijn.
- IX. Waarom zijn er twee kapiteins (de kerkelijke en de burgerlijke overheid) op het ééne schip van het volksleven?
De historische oplossingen van de onderlinge verhouding: caesaropapie, twee zwaardenleer, secte, kerkvervolgung, kerkstaat.
De houding van de kerk tegenover den staat: voorbede – voorspraak – voorlichting.
De houding van den staat tegenover de kerk: voedsterheer der kerk.
De verhouding op de tusschengebieden als: opvoeding, armenzorg, huwelijkswetgeving.
Zondagsviering enz.
Het kanonieke en het wereldlijke recht.
- X. De spelmomenten in het gereformeerd-theocratische denken. Verhouding van spel en ernst. De theocratie is géén heilstaat, maar voorloopige bedwining van den chaos. Door de theocratie wordt het raadsel van de wereld niet ontsluiterd, maar bewaard. De theocratie is géén ideaal, dat nagestreefd kan worden.
De theocratie is een goddelijk feit; daarin is integratie en desintegratie; het blijft binnen de relativiteit.
Het licht-en-schaduw-spel van verkiezing en verwerping.
Grondwetsherziening – reorganisatie der kerk – [h]erkerstening⁵⁴ van de cultuur.
Het huidige cultuurdenken maakt de theocratie onontwikkbaar.
De openbaring is imperialistisch en intolerant en zet speelsch het schibboleth van de theocratie in de wereld.
Het gaat om het historische lot van Europa.
De theocratische denkwijze is filosofie van den heiligen buitenkant'.⁵⁵

Deze tien stellingen weerspiegelen de inhoud van Van Rulers veertien lezingen, gebundeld onder de titel 'Theocratische grondlijnen'. Sommige stellingen zijn in 'Theocratische grondlijnen' tot twee lezingen uitgewerkt. Zo noemt Van Ruler bijvoorbeeld onder stelling IX zowel de houding van de kerk tegenover de staat als de houding van de staat tegenover de kerk. Deze zijn in 'Theocratische grondlijnen' in afzonderlijke paragrafen (X en XI) behandeld. De laatste stelling X is in 'Theocrati-

54. In de gedrukte tekst staat hier: 'zerkerstening'. Dat zal een drukfout zijn.

55. 'Overzicht van de theocratische grondlijnen van Ds. A.A. van Ruler', in: Archief Van Ruler, inventarisnummer IX,6.

sche grondlijnen' gesplitst in twee paragrafen: 'XIII. Spelmomenten' en 'XIV. Spelmomenten (Slot)'.⁵⁶

Wanneer in december 1945 het boek *Religie en Politiek* verschijnt, krijgt het veel aandacht.⁵⁷ De eerste die – voor zover ik weet – reageert, is Klaas Schilder (1890-

56. Het is niet ondenkbaar, dat Van Ruler in de term 'spelmomenten' is beïnvloed door: J. Huizinga, *Homo ludens. Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur*, Haarlem 1938. Ook is het mogelijk dat er sprake is van invloed van Barth en Noordmans. Karl Barth formuleert in zijn in 1926 gehouden (en in 1928 gepubliceerde) lezing 'Die Kirche und die Kultur': 'Mit diesem, dem eschatologischen Vorbehalt, tritt sie [die Kirche; DvK] der Gesellschaft entgegen. Nicht aus Geringschätzung der Kulturarbeit, sondern in höchster Schätzung dessen, worauf sie alle Kulturarbeit zielen sieht. Nicht aus Pessimismus, sondern aus überschwenglicher Hoffnung. Nicht als Spielverderberin, aber wissend, daß Kunst und Wissenschaft, Wirtschaft und Politik, Technik und Erziehung wirklich ein Spiel sind, ein ernstes Spiel, aber ein Spiel, d.h. ein abbildliches und letztlich absichtloses Tun, das seinen Sinn nicht in seinen erreichbaren Zwecken hat, sondern in dem was es bedeutet, das vielleicht um so sachlicher, um so besser gespielt würde, je besser es als solches verstanden würde' (geciteerd naar: Karl Barth, *Vorträge und kleinere Arbeiten 1925-1930*, herausgegeben von Hermann Schmidt, Zürich 1994, 32v.). Noordmans zegt in zijn uit 1935 daterende lezing 'Het wezen der christelijke vrijheid': 'Deze ordening bedoelt een teken en zegel te zijn van het Woord Gods. Zij breidt zich uit rondom de avondmaalstafel, waaraan de sacramentele transfiguratie van het leven wordt uitgebeeld. Wat de kerk van het leven maakt, hoe incidenteel en fragmentarisch het ook moge zijn, is teken en zegel van de belofte, dat de hogere orde door de chaos zal heenbreken. Dat de consequentie, waarmee de wereld naar de duivel schijnt te gaan, schijnbaar is. Dat het leven op doorbraak is aangelegd. En dat, hoe ernstig de tijden ook mogen zijn, er nog ruimte blijft voor het spel der kinderen Gods' (geciteerd naar: O. Noordmans, *Verzamelde Werken, Deel 6. De kerk en het leven*, Kampen 1986, 539).
57. In de nu volgende schets van de receptiegeschiedenis van 'Theocratische grondlijnen' beperk ik mij tot reacties kort na de publicatie van *Religie en Politiek*. Later is binnen het kader van de bredere receptie van Van Rulers theocratische visioen zowel in binnen- als buitenland dikwijls op gedachten uit 'Theocratische grondlijnen' gereageerd. Zie bijvoorbeeld – er valt nu een boekenkast om en ik raap het een en ander bij elkaar – de artikelenbundels *Woord en werkelijkheid, De waarheid is theocratisch* en *De reuzenzwaai*; voorts: W.H. Velema, *Confrontatie met Van Ruler. Denken vanuit het einde*, Kampen 1962, vooral 63-80; G.Th. Rothuizen, *Primus usus legis. Studie over het burgerlijk gebruik van de wet*, Kampen 1962, 238-255; Pieter van Hoof, *Intermezzo. Continuïteit en diskontinuitieit in de theologie van A.A. van Ruler. Eschatologie en cultuur*, Amsterdam 1974, passim; H.E.S. Woldring en D.Th. Kuiper, *Reformatische maatschappijkritiek. Ontwikkelingen op het gebied van sociale filosofie en sociologie in de kring van het nederlandse protestantisme van de 19e eeuw tot heden*, Kampen 1980, 228-232, 264-271; G.W. Marchal, 'De idee van de theocratie in het denken van wijlen prof. A.A. van Ruler [I]-III', in: *Hervormd Weekblad* 92/4586-4588 (19 februari-5 maart 1981); René Süß, 'Theocratie: koen presens of zacht futurum van de hoop? (I-III)', in: *IdW* 14 (1985-1986), 21-25, 39-41, 83-87; H.W. de Knijff, 'K. Barth en A.A. van Ruler over maatschappij en cultuur', in: *KTh* 38 (1987), 15-29 (en in: id., *Woorden tegen willekeur. Verzamelde opstellen*, Kampen 1989, 194-213); B. Plaisier, 'De aantrekkingskracht van de theocratie', in: W. Aantjes, e.a., *Ge-reformeerden en het gesprek met de cultuur*, Zoetermeer 1991, 121-135; Evert Jan de Wijer, *De Naam op de Toverberg. De denkfijguren uit Thomas Manns 'Zauberberg' als transparanten voor de cultuurkritiek van K.H. Miskotte*, Kampen 1997, 79vv.; J.M. van 't Kruis, *De Geest als missionaire beweging. Een onderzoek naar de functie en toereikendheid van gereformeerde theologie in de huidige missiologische discussie*, Zoetermeer 1998, 123-131; K. van der Zwaag, *Onverkort of gekort-wiekt? Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de spanning tussen overheid en religie. Een systematisch-historische interpretatie van een 'omstreden' geloofsartikel*, Heerenveen 1999, 436-451, 547v.; A.A.A. Prozman, 'Op het kruis ligt het zwaard. Over de spanning tussen theocratie en secularisatie in het oudere werk van A.A. van Ruler', in: *Theologia Reformata* 55/2 (juni 2012, 111-129); J.P. de Vries, *Een theocratisch visioen*, 297-324 (en zie voor andere auteurs *ibid.*, 288-297). In Duitsland is enkele keren kritisch gereageerd, bijvoorbeeld door: Walter Künneth, *Politik zwischen Dämon und Gott. Eine christliche Ethik des Politischen*, Berlin 1954, 537-541; door Bernd Päsche, *Die dialogische Struktur der Theokratie bei A.A. van Ruler*, (ongepubliceerde dissertatie) Göttingen 1961; en – onder de kop 'Die extreme Theokratie bei A.A. van Ruler' – door Helmut Thie-

Dr. A.A. van Ruler

Verzameld Werk

Deel 6B

Cultuur, samenleving, politiek, onderwijs

bezorgd door
Dr. D. van Keulen

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

De uitgave van het *Verzameld Werk* van dr. A.A. van Ruler is mede mogelijk door:

Confessionele Vereniging
Maatschappij van Welstand
Stichting Aanpakken
Stichting “Ad Pias Causas”
Stichting Dr. Hendrik Muller’s Vaderlandsch Fonds
Stichting Van Eijkfonds
Stichting Pro Religione et Libertate
Stichting Zonneweelde
Studiefonds Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland
Vereeniging tot Uitgave van Gereformeerde Geschriften

Deze band is in het bijzonder mogelijk gemaakt door:
Stichting Jagtspoelfonds

www.uitgeverijboekencentrum.nl
www.tukampen.nl
www.aavanruler.nl

Vormgeving omslag: Studio Anton Sinke (www.antonsinke.nl)
Vormgeving binnenwerk: Dirk van Keulen

ISBN 978 90 239 7087 3
NUR 700

© 2016 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INLEIDING

Deze tweede band van het zesde deel van het *Verzameld Werk* van Van Ruler, die u nu in handen houdt, vormt onlosmakelijk een eenheid met de eerste band van het zesde deel. Beide banden hebben een verschillende ondertitel, respectievelijk: ‘De theocratie’ (6A) en ‘Cultuur, samenleving, politiek, onderwijs’ (6B). Dat geeft aan, dat de focus van beide verschillend is. Hebben in deel 6A alle teksten betrekking op de theocratie, in deel 6B is het perspectief breder. Dat neemt niet weg dat cultuur, samenleving, politiek en onderwijs ook in deel 6A volop aan de orde komen en dat de theocratie in deel 6B dikwijls impliciet of expliciet de achtergrond vormt van opstellen of lezingen.

De teksten van deze band zijn verdeeld over acht clusters, die nu in acht paragrafen nader worden ingeleid.

1. CHRISTEN, CULTUUR EN SAMENLEVING

Het eerste cluster van deze band omvat twaalf teksten, die zich laten onderbrengen onder de kop: ‘Christen, cultuur en samenleving’. De eerste, getiteld ‘De culturele taak van de overheid’, vloeit voort uit Van Rulers participatie aan het Nederlands Gesprek Centrum. Omdat dit cluster nog twee andere teksten bevat die daar betrekking op hebben, zal nu eerst bij dit instituut worden stilgestaan.

1.1 Het Nederlands Gesprek Centrum

Het Nederlands Gesprek Centrum (NGC), dat nog steeds bestaat,¹ is – nadat in de jaren 1947-1948 reeds is geëxperimenteerd² – in 1949 opgericht op initiatief van de pedagoog, filosoof en natuurkundige Ph.A. Kohnstamm (1875-1951).³ De eerste door het NGC uitgegeven brochure maakt duidelijk, dat ervaringen voor, tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog de aanleiding voor de oprichting vormen. Deze brochure begint namelijk met de zinnen:

‘De oorlog heeft Nederland naast veel kwaads ook goede dingen gebracht. In de strijd tegen de bezetter bestond een voor 1940 te vaak gemist contact tussen de personen en groepen behorend tot verschillende levensopvattingen. In

1. Zie voor informatie de website: www.nederlandsgesprekcentrum.nl.
2. *Wat wil het N.G.C.?*, s.l. s.a. [1949], 3 (Nederlands Gesprek Centrum Publicatie N° 1).
3. Philipp (later: Philip) Abraham Kohnstamm (1875-1951), Nederlands natuurkundige, filosoof en pedagoog; privaatchoort docent logica en kennisleer aan de Gemeente Universiteit te Amsterdam (1907); buitengewoon hoogleraar in de thermodynamica aan dezelfde universiteit (1908); bijzonder hoogleraar opvoedkunde vanwege de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1918); van 1932-1939 was hij tevens buitengewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Omdat hij van Joodse afkomst was, werd hij in 1940 door de bezetter gedwongen zijn ambt neer te leggen. Na de bevrijding keerde hij terug om een jaar later met emeritaat te gaan. Kohnstamm geldt als de grondlegger van de empirische onderwijskunde in Nederland. Hij bekleedde verschillende maatschappelijke nevenfuncties (na de Tweede Wereldoorlog was hij bijvoorbeeld voorzitter van de onderwijscommissie van de PVDa).

de kampen⁴ en daarbuiten groeide vaak een waardering voor elkaar en een inzicht in de motieven en denkbeelden van de ander, dat voorheen onbekend was. Aan deze openheid denkt meer dan één soms met teleurgestelde verwondering terug en vraagt zich af, waarom dit thans niet meer, althans in veel mindere mate het geval is'.⁵

Een van de oorzaken daarvan is de bestuurlijke noodzaak om binnen korte tijd tot een voor zo veel mogelijk mensen en richtingen aanvaardbaar compromis te komen. Tot een werkelijk gesprek komt het daardoor niet. Zo'n gesprek heeft echter grote waarde:

'De confrontatie met anderen zal ieder der deelnemers dwingen zichzelf en zijn opvattingen te toetsen. Hij heeft zich in het gesprek met anderen niet alleen voor de ander, maar ook voor zichzelf te verantwoorden. Dat kan medebrengen, dat men een bepaalde mening wijzigt, het kan ook zijn dat men de waarde en juistheid van eigen standpunt zuiverder en dieper gaat zien. In beide gevallen wordt winst geboekt. Daarnaast biedt het gesprek de gelegenheid om elkanders standpunt, dat men over en weer dikwijls slechts uit de tweede of derde hand kent, scherper te zien en zo beter te ervaren wat men aan elkaar heeft. Ook dat is winst – voor de individuele groepen en voor het geheel'.⁶

Werkelijk gesprek kan dus leiden tot beter inzicht in en begrip voor ingenomen standpunten. Dit is van groot belang voor de cohesie binnen de Nederlandse samenleving. In de eerste jaren na de oprichting beperkt het NGC zich tot drie stromingen: de 'reformatorisch-christelijke, de rooms-katholieke en de humanistische, in hun diverse schakeringen'.⁷ De werkwijze van het NGC bestaat in het organiseren van gesprekskringen op verschillende niveaus: landelijke commissies (bestaand uit niet meer dan tien personen, die onder meer verantwoordelijk zijn voor uit te brengen publicaties), en regionale of lokale 'gesprekscentra' (bestaand uit ongeveer twintig personen, die rapporteren aan de landelijke commissies).⁸ Bij de oprichting van het NGC onderscheidt het Curatorium zes mogelijke thema's voor gesprek:⁹

1. Neutrale Staat?
2. De politieke partij en het parlementaire stelsel.
3. Radio.
4. Centralisatie of decentralisatie.
5. De vrouw in de moderne maatschappij.
6. Idealen van opvoeding.

Bij elk van deze zes thema's worden deelvragen onderscheiden. Zo noemt men onder het eerste thema de deelvragen: '1. Verhouding Kerk en Staat; 2. Verhouding Humanistisch Verbond en Staat, mede in verband met b.v. de geestelijke verzorging

4. In het bijzonder doelt men hier op de ervaringen opgedaan door een groep vooraanstaande Nederlanders, die tijdens de oorlog in gijzeling werden gehouden te Sint-Michiëlsgestel. Zie daarover later in deze inleiding, §5 (pag. 51v.).

5. *Wat wil het N.G.C.?*, 1.

6. *Wat wil het N.G.C.?*, 2.

7. *Wat wil het N.G.C.?*, 2.

8. *Wat wil het N.G.C.?*, 4.

9. *Wat wil het N.G.C.?*, 5v.

van militairen; 3. Culturele taak van de overheid; 4. Processievrijheid; 5. Crematievrijheid; 6. Zondagsviering; 7. Eed en belofte; 8. Vrijheid van meningsuiting; 9. Bescherming van goede zeden’.

Van Ruler is kort na de oprichting bij het NGC betrokken geraakt. Daarbij zal zijn functie als hoogleraar vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk een rol hebben gespeeld. Tevens is niet ondenkbaar dat zijn promotor Th.L. Haitjema,¹⁰ die van het begin af aan zitting heeft gehad in het Curatorium van het NGC, zijn naam heeft genoemd als mogelijke participant. Van Ruler heeft, blijkens de aanduidingen ‘een oase in de woestijn’¹¹ en ‘onvolprezen Nederlands Gesprek Centrum’,¹² veel waardering voor het NGC gehad. Uit wat hijzelf over het NGC en de noodzaak van gesprek schrijft, blijkt dat hij van harte achter de doelstelling van dit instituut staat, al heeft hij ook vragen.¹³ Daarbij zal ook een rol hebben gespeeld, dat hij genoot van gesprek en discussie. Illustratief daarvoor is wat Puchinger opmerkt over de ‘Hilversumse theologenclub’,¹⁴ die vanaf 1941 maandelijks bijeenkwam in de pastorie aan de Elzenlaan 17 te Hilversum: ‘hij [Van Ruler; DvK] was tuk op commentaar, op reactie, desnoods op tegenspraak, als er maar respons was’.¹⁵

Van Ruler heeft van vier landelijke commissies deel uitgemaakt:¹⁶

1. In de eerste plaats de commissie ‘Neutrale Staat’. Andere leden van deze commissie zijn: B. van Bilsen O.F.M., I.A. Diepenhorst,¹⁷ F.J.F.M. Duynstee, Th.L. Haitjema, A.F. van Leeuwen S.J., A. Stempels (voorzitter), J.G. van der Ploeg (secretaris) en W.G. Vegting.¹⁸ Wanneer Stempels zich als gevolg van ziekte moet terugtrekken uit de commissie, neemt Haitjema de voorzittershamer over. Uit de door deze commissie samengestelde brochure *Staat en Cultuur* (1951) blijkt, dat men het er binnen de commissie over eens is, dat de begrippen ‘Staat’ en ‘neutraliteit’ te complex zijn om deze onmiddellijk in relatie tot elkaar te bespreken. Daarom besluit men om vanuit concrete vragen beide begrippen te benaderen. De commissie start met het begrip ‘neutraliteit’ en onderscheidt daar-

10. Theodorus Lambertus Haitjema (1888-1972), hervormd predikant te De Meern (1914), Hoogmade en Rijpwetering (1916) en Apeldoorn (1918-1923); hoogleraar vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk aan de Rijksuniversiteit Groningen (1923-1959; geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Kerk, dogmatiek en kerkrecht). Zie over hem: *BLGNP, Deel 6*, 107-110. Haitjema was een van de leermeesters van Van Ruler gedurende zijn studie theologie te Groningen. Tevens was hij in 1947 Van Rulers promotor.

11. Zie later in deze band, pag. 249.

12. Zie later in deze band, pag. 698; vgl. ook: A.A. van Ruler, ‘De vreugde van het ambt’, in: Archief Van Ruler, inventarisnummer I,445, pag. 6 (VW5B).

13. Zie later in deze band vooral pag. 247vv. Vgl. ook: A.A. van Ruler, *VW1*, 476.

14. Zie over de ‘Hilversumse theologenclub’: Dirk van Keulen, ‘Inleiding’, in: *VW1*, 30v.; id., ‘Inleiding’, in: *VW4A*, 104-106; en voor de samenstelling: id., ‘Inleiding’, in: *VW6A*, 9-11.

15. G. Puchinger, ‘Herinnering aan Van Ruler’, in: *GW 27/15* (15 oktober 1971), 82.

16. Ik heb het Nederlands Gesprek Centrum gevraagd na te gaan aan welke commissies Van Ruler heeft deelgenomen. Als antwoord kreeg ik dat dit niet meer viel te achterhalen. Op basis van gegevens in het Archief Van Ruler en publicaties van het NGC laat zich het volgende overzicht reconstrueren.

17. Enkele jaren eerder heeft Van Ruler zich diep gekwetst gevoeld door Diepenhorst. Zie daarover later in deze inleiding pag. 66-69. Blijkbaar heeft dit niet in de weg gestaan, dat beiden hebben deelgenomen aan de commissie ‘Neutrale Staat’.

18. Van Bilsen, Duynstee en Van Leeuwen zijn rooms-katholiek; Haitjema, Van der Ploeg en Van Ruler zijn lid van de Nederlandse Hervormde Kerk; Diepenhorst behoort tot de Gereformeerde Kerken in Nederland en Stempels en Vegting vertegenwoordigen de humanistische stroming.

binnen drie complexen van vragen: 1. Neutraliteit ten opzichte van de godsdienst; 2. Neutraliteit ten opzichte van andere levensopvattingen; en 3. Neutraliteit ten opzichte van de cultuur.¹⁹ De heren van de commissie kiezen vervolgens voor de laatstgenoemde vraag en onderscheiden daarbij drie deelvragen: 1. Hoort de staat of overheid een culturele taak toegekend te worden? 2. Zo ja, hoe ver strekt deze taak zich uit? 3. Op welke wijze is deze taak uit te oefenen?²⁰ De rest van de brochure brengt aan het licht dat de meningen uiteenlopen. Het eerste hoofdstuk bestaat daarom uit een ‘Overzicht der meningen’: samenvattingen van teksten geschreven door commissieleden, die in het tweede deel van de brochure als bijlagen zijn toegevoegd. Op basis daarvan worden in het tweede (‘Staat, overheid en cultuur’) en derde hoofdstuk (‘Staat en cultuur in onze concrete situatie’) begripsmatige toelichtingen en samenvattingen van opvattingen met betrekking tot thema’s als: overheid en zelfwerkzaamheid, normen, onderwijs, beeldende kunsten, literatuur, radio en televisie, en sport aangeboden. Van Ruler schrijft een van de bijlagen: ‘De culturele taak van de overheid’.²¹ Deze bevat verscheidene voor Van Rulers denken kenmerkende punten, wat onder meer daarin tot uitdrukking komt, dat in deze band van het *Verzameld Werk* dikwijls wordt terugverwezen naar de annotatie bij deze tekst.²²

2. Na de publicatie van het rapport *Staat en Cultuur* ontvangt de commissie ‘Neutrale Staat’ van het Curatorium van het NGC het verzoek haar gesprek voort te zetten ‘en nu te rapporteren over “Kerk en Staat”, waarbij men dan ook ter sprake zou brengen de verhouding tussen Staat en levensbeschouwelijke verbanden als het Humanistisch Verbond’.²³ De commissie bestaat dit keer aanvankelijk uit: B. van Bilsen O.F.M., I.A. Diepenhorst, Th.L. Haitjema (voorzitter), A.F. van Leeuwen S.J., C.J. Munter, Ch. Petit, H.N. Ridderbos, A.A. van Ruler, J.G. van der Ploeg (secretaris), W.G. Vegting en H.B.J. Waslander.²⁴ De gereformeerden Diepenhorst en Ridderbos treden later vanwege te drukke werkzaamheden terug uit de commissie en worden door twee andere gereformeerden vervangen: D. Nauta en A.D.R. Polman. In 1955 verzorgt deze commissie de brochure *Kerk en Staat*. Evenals in het geval van *Staat en Cultuur* is deze brochure vooral een inventarisatie van opvattingen, waarbij een groot deel van de eerder onder ‘Neutra-

19. B. van Bilsen O.F.M., e.a., *Staat en cultuur*, s.l. s.a. [1951], 2 (Nederlands Gesprek Centrum, publicatie N°. 4).

20. B. van Bilsen, e.a., *Staat en cultuur*, 2.

21. B. van Bilsen O.F.M., e.a., *Staat en cultuur*, 32-36; zie in deze band pag. 116-122. Andere bijlagen werden verzorgd door: A.F. van Leeuwen S.J. (‘De culturele taak van de Staat’), A. Stempels (‘De culturele taak van de overheid’), I.A. Diepenhorst (‘Overheid en cultuur’), Th.L. Haitjema (‘Overheid en cultuur in een staat als de onze’) en W.G. Vegting (‘De staatstaak naar humanistische opvatting’).

22. Met het oog op de omvang van deze band is besloten bij grote aantallen kruisverwijzingen deze slechts eenmaal in de band in een eindnoot op te nemen en andere keren naar deze eindnoot te verwijzen.

23. B. van Bilsen O.F.M., e.a., *Kerk en Staat*, Kampen/Utrecht-Antwerpen/Den Haag 1955, 3 (Nederlands Gesprek Centrum, publicatie N°. 10).

24. Van Bilsen, Van Leeuwen en Petit zijn rooms-katholiek; Haitjema, Van der Ploeg en Van Ruler zijn lid van de Nederlandse Hervormde Kerk; Diepenhorst en Ridderbos behoren tot de Gereformeerde Kerken in Nederland; Munter is lid van de Evangelisch-Lutherse Kerk; en Vegting en Waslander vertegenwoordigen de humanistische stroming.

le Staat' genoemde deelvragen aan de orde komt. Regelmatig worden bij bepaalde opvattingen ook namen genoemd. Van Ruler komt viermaal voor:

- Samen met Haitjema, Nauta en Polman is hij van mening dat '[o]ns volk [...] een christelijk volk [is], besloten onder het Woord van God. De geschiedenis is niet ongedaan te maken en deze geeft het perspectief aan een Staat, waarin men ongehinderd uitzicht heeft op de verkondiging van het bijbels getuigenis aangaande de God van Israël, de Vader van Jezus Christus'. Dit ligt in één lijn met wat Van Ruler betoogt in teksten in het tweede cluster van deze band over de vraag of Nederland een protestantse natie is.²⁵
 - Samen met Haitjema en Polman spreekt hij zich uit voor handhaving van het processieverbod.²⁶
 - Ten aanzien van de vraag of begrafenissen en crematie gelijkgesteld moeten worden, is de meerderheid van de commissie van mening dat begrafenissen de regel behoort te zijn en 'dat crematie slechts subsidiair moet mogelijk gemaakt worden'. Van Ruler behoort hier met de humanistische commissieleden en secretaris Van der Ploeg tot de minderheid, die staat voor 'gelijkstelling en subsidiëring. Men dient volgens hen de voorstanders van crematie niet in een oppositie te dringen. Dit brengt ook schade toe aan de mogelijkheid van apostolaat'.²⁷
 - Binnen het kader van de vraag naar 'anti-christelijke propaganda' maakt Van Ruler 'de opmerking, dat de ontwikkeling van de Staat de verkeerde kant uitgaat. De met de democratie opgekomen tendens naar zoveel mogelijk neutraliteit leidt tot nihilisering van het leven. Er ontstaat een vacuum, dat om vulling vraagt, b.v. nationaal-socialisme, fascisme, communisme. Daar werd tegenover gesteld door vele andere leden, niet-christelijke en christelijke, dat een vulling met deze demonische systemen ook voorkomt in Staten, die wel christelijk gevuld waren: Rusland, Hongarije, Italië, Spanje en de Zuid Amerikaanse Staten. Zij zijn bevreesd voor elk prijsgeven van welk element dan ook in de moderne democratie'.²⁸
3. Na de publicatie van *Kerk en Staat* is de commissie die voor dit rapport verantwoordelijk is hoogstwaarschijnlijk opgeheven. Al spoedig wordt Van Ruler voor een nieuwe commissie uitgenodigd. Deze draagt de naam: 'Geestelijke leiding van volwassenen'. Voorzitter en secretaris van de commissie zijn opnieuw respectievelijk Th.L. Haitjema en J.G. van der Ploeg.²⁹ Naast Van Ruler zijn de andere leden: A.F. van Leeuwen S.J., D. Nauta, J. Pennock M.S.C., P.A. Pols, B.J. Verhoeven, H.B.J. Waslander en J.A.M. Weterman.³⁰ Naast inmiddels vertrouw-

25. B. van Bilsen O.F.M., e.a., *Kerk en Staat*, 25v.

26. B. van Bilsen O.F.M., e.a., *Kerk en Staat*, 28v. (vgl. later in deze inleiding pag. 111).

27. B. van Bilsen O.F.M., e.a., *Kerk en Staat*, 30.

28. B. van Bilsen O.F.M., e.a., *Kerk en Staat*, 33.

29. Johannes Gijsbertus van der Ploeg (1916-1986), econoom en politicus; sinds 1940 lid van de Nederlandse Hervormde Kerk; werd in 1946 lid van de PVDA; was langdurig namens de PVDA als wethouder betrokken bij het bestuur van de stad Rotterdam; van 1981-1986 lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal (informatie ontleend aan de website www.parlement.com; bezocht op 16 oktober 2015).

30. Van Leeuwen, Pennock, Verhoeven en Weterman zijn rooms-katholiek; Haitjema, Van der Ploeg en Van Ruler zijn lid van de Nederlandse Hervormde Kerk; Nauta behoort tot de Gereformeerde Kerken in Nederland; en Pols en Waslander vertegenwoordigen de humanistische stroming.

de bekenden zijn er dus ook enkele nieuwe gesprekspartners. Aanleiding voor het oprichten van deze commissie is de uitgave van het zogeheten bisschoppelijk Mandement (1 mei 1954), waarin aan rooms-katholieken het lidmaatschap van het socialistische Nederlands Verbond van Vakverenigingen, het regelmatig lezen van socialistische tijdschriften en dagbladen, het frequent luisteren naar de VARA en het bijwonen van socialistische vergaderingen op straffe van weigering van de sacramenten wordt verboden en het lidmaatschap van de PVDA wordt ontraden.³¹ Dit roept bij het Curatorium van het NGC de vraag op ‘in hoeverre een zekere leiding aan volwassenen dient te worden gegeven, respectievelijk mag worden gegeven’.³² Na vier jaar gesprek levert de commissie een eindrapport, dat dezelfde titel heeft als de naam van de commissie en dat opnieuw het karakter draagt van een inventarisatie van meningen. Het rapport bevat twee bijlagen, die beide van de hand van Van Ruler zijn, namelijk ‘Het geweten in verband met de geestelijke leiding van volwassenen’³³ en ‘De reformatorische opvatting van de onfeilbaarheid’.³⁴

4. Ten slotte heeft Van Ruler deel uitgemaakt van de in 1962 in het leven geroepen commissie ‘Democratie’,³⁵ die aanvankelijk opnieuw onder voorzitterschap stond van Th.L. Haitjema. Participatie aan deze commissie, die in 1968 een rapport uitbrengt, heeft Van Ruler als gevolg van ziekte echter voortijdig moeten beëindigen.³⁶

Behalve door participatie aan vier commissies – waarmee hij dus jarenlang betrokken is geweest bij de werkzaamheden van het NGC – is Van Ruler op nog één ander moment actief geweest voor dit instituut, namelijk bij de viering van zijn tienjarig jubileum. Deze viering vindt plaats op 3 oktober 1959 in restaurant Esplanade, dat gevestigd was in de Stadsschouwburg te Utrecht. Van Ruler, de rooms-katholieke hoogleraar Edward Schillebeeckx en Jaap van Praag, de oprichter van het Humanistisch Verbond, houden alle drie een lezing onder de titel ‘Het gesprek’. Koningin Juliana is een van de luisteraars.³⁷ De lezingen zijn door het NGC uitgegeven in een nieuwe brochure onder de titel *Het gesprek*.³⁸ Van Rulers lezing wordt in deze

31. Johannes kardinaal de Jong, e.a., *De katholieke in het openbare leven van deze tijd. Bisschoppelijk mandement 1954*, Utrecht 1954.
32. Th.L. Haitjema, e.a., *Geestelijke leiding van volwassenen*, Kampen/Utrecht-Antwerpen/Den Haag 1961, 1 (Nederlands Gesprek Centrum, publicatie N°. 23).
33. A.A. van Ruler, ‘Het geweten in verband met de geestelijke leiding van volwassenen’, in: Th.L. Haitjema, e.a., *Geestelijke leiding van volwassenen*, 37-38; en in: *VW3*, 206-209.
34. A.A. van Ruler, ‘De reformatorische opvatting van de onfeilbaarheid’, in: Th.L. Haitjema, e.a., *Geestelijke leiding van volwassenen*, 39-40 (en op te nemen in: *VW*, deel 7).
35. Zie de op briefpapier van het Nederlands Gesprek Centrum getypte uitnodiging voor participatie aan de ‘commissie Democratie’: J.G. van der Ploeg aan A.A. van Ruler, d.d. 3 januari 1962, in: Archief Van Ruler, inventarisnummer VI,B, map Nederlands Gesprek Centrum.
36. H.M. Franssen, e.a., *Democratie*, Kampen/Utrecht-Antwerpen/Den Haag 1968, 1 (Nederlands Gesprek Centrum Publicatie N° 36). In de inleiding van deze brochure wordt 1964 genoemd als jaar van oprichting van deze commissie.
37. Ik leid dat af uit een krantenfoto (geknipt uit een onbekende krant), in: Archief Van Ruler, inventarisnummer VII,2, Plakboek 6, nummer 572. Van de bijeenkomst werd ook verslag gedaan in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* (*ibid.*, nummer 571), het *Utrechtsch Nieuwsblad*, 5 oktober 1959 (en Plakboek 6, nummer 573) en *Het Vrije Volk*, 5 oktober 1959, [11].
38. J.P. van Praag, A.A. van Ruler en E.C.F.A. Schillebeeckx, *Het gesprek*, Kampen/Utrecht-Antwerpen/Den Haag 1960 (Nederlands Gesprek Centrum, Publicatie N°. 1 (nieuw)), 7-10.